

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 283 oldal.

Kovács Sándor legújabb egyháztörténeti könyvének már a címével és alcímével is jelzi, hogy új módon közelíti meg témáját. Aki olvasás, és főként írás közben lapozgat, már tapasztalatból tudja, hogy a probléma, amin dolgozik, kimeríthetetlen. Az alcím másként eszméltető: az unitáriusok történetét s nem az intézmény történetét ígéri. Az, hogy ez pontosabban mit jelent, e két szóból még nem tudható. Annyi azonban belátható, hogy e megközelítés az egyházat alkotó személyeket állítja a figyelem fókuszába Brassai Sámuelhez hasonlóan, aki annak idején az unitarizmus elvont fogalmával szemben az unitáriusok vallása megnevezést részesítette előnyben.

E címbéli tájékozódás után előre szeretném bocsátani, hogy az alábbiakban zárójelben adom meg Kovács Sándor könyvének hivatkozott oldal-számait.

A Bevezetőben a szerző a következőképpen konkretizálja a fent vázolt jelentéseket: „Tudatában vagyok annak, hogy ez a könyv is Kolozsvár- és püspökcentrikus, ahol csak lehetett, figyeltem a tágabb összefüggésekre is. Az egyház nem püspökökből és teoló-

giai tanárokból áll, azonban az eklézsiák története(i) csak akkor építhetők bele egy nagyobb narratívába, ha valaki megírja azok históriáját” (13.). Ugyanitt olvashatjuk ezt is: „megpróbáltam úgy hasznosítani az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit, hogy az egyház története köré az eszme- és hitantörténetet is bevontam”.

E programnak megfelelően eszmetörténeti visszatekintéssel: az unitarizmus eredetének taglalásával kezdődik a téma lebontása. Kovács Sándor a Jézus utáni első századok olyan áramlataira és személyiségeire hivatkozik itt – köztük a 3–4. században élt Ariusra is –, akik és amelyek az egyetemes zsinatok ítéletében eretnek(ség)nek minősültek (közismert, hogy a reformáció korától az unitáriusokat leggyakrabban arianusoknak nevezték). Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy „E rövid előszámlálásból is kitűnik, hogy Jézus Krisztus személyéről, származásáról, az Atyához és a Szentlélekhez való viszonyáról az első öt évszázadban különféle vélemények születtek” (15.). Ha ezt a tényt összevetjük azzal az unitárius közhellyel, hogy a tiszta jézusi kereszténység az unitárius val-

lásban fogalmazódik meg a legtisztábban (lásd uo.), és ha ehhez hozzáveszünk az ortodox szó jelentését, történeti és mai használatait, valamint az ehhez hasonló felekezeti önértékeléseket, akkor olyan ellentmondásos helyzetbe kerülünk, amelyre nincs logikusan levezethető megoldás. A gyakorlatban ezt a dilemmát úgy oldják meg, hogy nyíltan vagy hallgatólagosan kiki magának tulajdonítja az igaz keresztény hit vallását.

Kovács Sándor másféle megközelítést javasol. Unitárius egyháztörténezként mindenekelőtt a saját területén próbál eligazodni. Elismeri az unitárius egyháztörténet-írás pozitívista és romantikus műveinek értékeit, de úgy látja, hogy „csak ezekre alapozva nem értékelhetjük tárgyilagosan az egyház küzdelmes történetét” (16.). Ennek megfelelően a korábbi szakirodalom mellett elsősorban a Balázs Mihály és munkatársai által végzett újabb kutatásokra alapozva ismerteti az unitarizmus 16. századi forrásait, jellemzőit (szervetiánusok, Szervét Mihály teológiai rendszere, franciscoblandratisták, Blandrata György és Dávid Ferenc viszonya). Ezt az eszmétörténeti fejezetet a korszak egyik legfontosabb közéleti fórumának: a hitvitának a rövid ismertetése követi, majd az 1560-as évek legfontosabb erdélyi hitvitáiról esik szó. Az 1568. évi tordai országgyűléshez megjegyzéseket fűző alfejezetből a számos megfontolandó megállapítás mellett csak a következőt

idézem, egyetértve a szerzővel: „A tordai országgyűlés szabad igehirdetést és lelkeszválasztást kimondó vallásügyi határozatát nem tekinthetjük sem az önálló felekezetté válás, sem a recepta religiók törvényesítésének” (33.). Azért szükséges az ilyen és hasonló kijelentéseken és kontextusukon tárgyilagosan elgondolkodnunk, mert a felekezeti egyháztörténetek hajlamosak (voltak) arra, hogy későbbi közállapotokat vetítsenek vissza a 16. század ötvenes-hatvanas éveire. E szemlélet kritikájaként olvasható a következő állítás: „Dávid Ferenc szuperintendenssé választásával (1564) a magyar ajkú protestáns gyülekezetek vezetőjévé vált függetlenül attól, hogy azok a lutheri, helvét vagy éppen az antitrinitárius táborhoz tartoztak” (uo.).

Külön fejezet foglalkozik Dávid Ferenc elítéltetésével. Bevezetőjében egyebek mellett arról kapunk képet, hogy Jacobus Palaeologusnak milyen kérdésekben volt hatása Dávid Ferenc teológiájára. A fejezet belső egységei – Faustus Socinus és teológiai rendszere; A megigazulás tana Socinusnál; Dávid Ferenc emlékezete – az 1570-es évek teológiai jellemzőihez nyújtanak újabb adalékokat. A soron következő három fejezet a Dávid Ferenc halála utáni útkeresésről, Hunyadi Demeter szerepéről, Válaszúti Györgyről, a baranyai unitárius püspökről, Enyedi Györgyről, a századvég kitűnő teológusáról szól, felvillantva a Báthoryak korának néhány egyházpolitikai jellemzőjét is.

Ezek közé ékelve olvashatunk egy rövid fejezetet az erdélyi szombatosokról (58–60.), amelyet bevezetőként értékelhetünk a kötetben később alaposabban tárgyalt kérdéshez.

Kovács Sándor tárgyilagos kérdéskezelésének a jelzője a kötet hetedik fejezetének címe: Unitárius atrocitások Kolozsvárott 1603 júniusában. Hasonló mondható az 1638. évi dési „egyezségről”, ennek teológiai, egyházműködési következményeiről, a szombatosok sorsáról, a református templomfoglalásokról szóló fejezetekről is (szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a tárgyilagosság nem intellektuális szárazságot vagy közömbösséget jelent, hanem a realitásoknak megfelelő árnyaltságot, pontosságot, adott helyzetben együttérzést, a helyzetek és a viszonyok tárgyyszerű mérlegelését – hitelességet). Újabb példaként idézhető a kötetből az a rokonszenv és együttérzés, amellyel a szerző az Erdélybe menekült, majd itt önállóságukat és önazonosságukat feladni kényszerült lengyel unitáriusokról ír (110–111.).

Ezekhez a felekezeti, hatalmi befolyásolt viszonyokat is érintő kérdésekhez képest másféle problémákat ismertetnek az 1626-ban összeállított első unitárius egyházi rendtartással (fegyelmi törvénnyel), a 16–17. századi unitárius liturgiával, úrvacsorattal és -gyakorlattal foglalkozó fejezetek. Az itt bemutatott teológiai érvelések figyelemmel kísérése elengedhetetlen ahhoz, hogy reális képünk

legyen e „dogmatikai” kérdések korabeli, a maitól sok tekintetben eltérő megválaszolásairól. E többnyire teológiai fejtegetések közt új szint jelent a 17. század első felében élt Tordai János életművének rövid bemutatása. Az újabb kutatás szerint Tordai zoltárfordításai azért voltak közkedveltek az egyházban, mert „a magyar dallamokra készült fordítás Szenczi idegen dallamokra írt zoltárait helyettesíthette” (92.).

A kötet következő három fejezete azt vizsgálja, miként alakult az unitárius egyház helyzete a 17. század második felében. E korszak egyházi közéletét nemcsak a dési komplanáció, II. Rákóczi György tragédiatermő lengyelországi hadjárata, hanem az 1660-ban Lengyelországból kitiltott unitáriusok erdélyi befogadása is meghatározta.

Ami a történelemben a századvégtől következik, új helyzetet jelent nemcsak az unitáriusok, hanem a többi protestáns felekezet számára is. Az ezt lapozgató fejezetek az Erdélyt a Habsburg-birodalomhoz csatoló, 1691. december 4-én a fogarasi országgyűlésen kihirdetett *Diploma Leopoldinum* előírásaival és következményeivel foglalkoznak. Az óvári iskola, majd a főtéri templom elvétele (1693, illetve 1716) jelzi e korszak legnehezebben kezelhető eseményeit, amiken érdemben csak II. József 1781-ben kiadott *Türelmi rendelete* után lehetett túllépni. De e korszak nyitányához kapcsolható a szük-

ség megkövetelte új egyházi tisztségek és testületek létrehozása is, amelyek az arisztokráciához tartozó unitáriusok révén az országgyűléseken többé-kevésbé eredményesen képviselhették az egyházat. És pozitív eseménynek számít az is, hogy az unitárius püspök visszakapta a Háromszéki egyházkörnek az 1620–1630-as években hatalmi-lag megvont vizitációs jogát.

Az új politikai helyzet egy ideig nem korlátozta az unitáriusok külföldi tanulmányait. A kötet 16. fejezete arról ad árnyalt képet, hogy a németalföldi egyetemek milyen szerepet játszottak az unitárius teológia 18. századi formálódásában. A korszakból sokrétűségével és alaposságával Szent-ábrahámi Lombárd Mihály (1683?–1758) tevékenysége emelkedik ki: négyévi külföldi tanulmányai után a kolozsvári kollégium tanáráként dolgozott, 1718 májusában ő nyitotta meg a Belsőmagyar utcai kollégiumot, melynek 1720-tól igazgatója lett. 1723-ban főjegyzővé, 1737-ben, Várfalvi Pálfi Zsigmond halála után püspökké választották. Teológiai főművére első-sorban németalföldi remonstráns teológusok hatottak; „az unitáriusok ehhez való igazodása azonban azzal járt, hogy szakítottak a 17. század első felében még gyakorlott nonadorantizmussal és minden ehhez kapcsolódó hagyománnyal. Ez a magyarázata annak, hogy a Dávid Ferenc-i örökség a 18. században teljes mértékben vállalatlan volt” (132.). Ehhez a konklú-

zióhoz egyfajta értelmezési keretként vagy legalábbis lehetőségként idézem Körmöczi Jánosnak (1763–1836), a kolozsvári unitárius kollégium fizika-tanárának, a későbbi püspöknek 1811-ben elhangzott kijelentését, miszerint „az okos embernek különbséget kell tenni a religió külsője és a religió belsője, vagyis a status religió és a szív religiója között”; egy másik megfogalmazásában: „a vallás köntöse nem maga a vallás” (143.).

A 19. század dereka az unitárius teológia megújulásának nyitánya. Kovács Sándor elsőként Kriza János ilyen irányú tevékenységét, majd Brassai Sámuel tanári munkásságát ismerteti. Ezt követi Ferencz József püspöknek és korának a bemutatása. A 19. század második felének unitárius teológiáját vizsgálva a modernség és az ortodoxia viszonyának a rekonstruálása jelent problémát. Szerzőnk megállapítja, hogy a „modern vagy szabadelvű teológia történetét a 19. századtól számítják, de gyökerei visszanyúlnak a felvilágosodás korára” (173.). A modern és/vagy szabadelvű teológia kutatás-történeti keretben való rövid jellemzése során a liberális műszót is társítja a korábbiakhoz, megjegyezvén, hogy a moderneket a 20. századtól kezdték liberálisoknak nevezni (uo.). Ehhez a(z egykor érvényes) modern/szabadelvű/liberális azonossághoz zárójelben hozzáfűzi: „A teológiai liberalizmus nem azonos a politikaival, a teológiailag liberális gondolkodó politikailag lehet

konzervatív” (174.). Ez a beszúrás talán inkább a mának szól, és a politikai liberalizmustól akarja elhatárolni viszszamenőleg is a teológiai. Ezzel együtt Kovács Sándor azt is hangsúlyozza, hogy „A liberalizmus atyjának Friedrich Schleiermachert (1768–1834) tartják” (uo.). Vagyis a liberalizmus nem unitárius találmány: az unitáriusok csak csatlakoztak hozzá. De igaz az is, hogy a 19. század második felében megerősödő teológiai szabadelvűség „leglelkesebb hívei az emberi értelem és tapasztalat fontosságát és a doktrinális minimalizmust hirdető unitáriusok voltak” (173–74.). Mindezek után nehezen értelmezhető a következő kijelentés: „Az unitárius egyház férfiak által dominált történelmében a társadalmi elköteleződés jegyében 1910-ben megalakult Nőszövetség lehet az az Ariadné-fonál, amely a szabadelvű teológia labirintusából a cselekvő szeretet útjára vezet” (175–76.). (Zárójelben említtem meg, hogy látható: itt a szabadelvű teológia egyfajta kritikája fogalmazódik meg, aminek a bővebb kifejtésével adós marad a szerző; lásd még 205–206. oldalakat.)

E korszakkal egyben elérkeztünk a női emancipációnak, a 20. század egyik legtöbbet elemzett és vitatott kérdésének a tárgyalásához (aminek legújabb megközelítései és praxisai harsány vitákat eredményeznek mai társadalmunkban is), amelyet a szerző természetesen a maga egyháza keretében vizsgál, és Az unitárius nőmozga-

lom kezdetei címmel vezet be (175.). A kérdés pozitív tárgyalása mellett a kötet másik értékét említem itt meg: Kovács Sándor több esetben is szakirodalmi és szépírói alkotásokra hivatkozva mélyíti és szélesíti az éppen tárgyalt témát. Jelen esetben ezt írja: „Az unitárius nőmozgalomról *Hinni és tenni* címen Zsakó Erzsébet nyugalmazott textilmérnök írt csaknem négyszáz oldalas összefoglalást” (176.). Az unitárius lelkészképzés múltját ismertetve pontos adatokat kapunk arról, hogy a 20. században, a két világháború között kik voltak az Unitárius Teológiai Akadémia első női végzettjei, és milyen sors várt rájuk; majd az aktuális helyzetről ezt írja: 2020-ban „a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet unitárius karán összesen 15 nő és 12 férfi hallgató tanult, a lelkészi karban 35 nő és 96 férfi szolgált” (182.).

A kötet 21. fejezetének címe baljóslatú: Nemzedékváltás vagy leszámolás. Püspökválasztás 1938-ban. Boros György püspöknek az ún. „medgyesi fiatalok” részéről kezdeményezett lemondatásáról van itt szó, amelyről korábban csak mendemondák terjedtek, de az utóbbi másfél évtizedben Pál János unitárius lelkész-történész tanulmányai, valamint Kovács Sándor mostani (és korábbi) írása alapján alkothatunk képet (195–203.). Ez a kép azonban ellentmondásos, ami feltehetően nem annyira rajtunk, értelmezőkön, hanem jóval inkább az

egykori viszonyokon és történéseken múlik. Ismertetésemben csupán hivatkozhatom erre, ami egyben a figyelem ráterelése is e problémára. Annyit azonban már itt el kell mondani, hogy a harcos unitarizmusnak nevezett irányzathoz, a medgyesi fiatalok legradikálisabb csoportjához Abrudbányai Fikker Jánost, Simén Dánielt és Kiss Eleket sorolja a szerző (vö. 206–207.). Ezt követően pedig a Harcos unitarizmus című alfejezetben egy olyan névtelen szöveget közöl részleteiben, amely a lehető legképtelenebbül, az adottságokat és a lehetőségeket teljesen légiésen kezelve irányozza elő a fajtiszta magyar unitarizmus elterjesztését egész Magyarországon, Szombathelytől Kézdivásárhelyig, Lévától Zentaig és tovább (209–213.).

A kötet utolsó fejezetei az unitárius egyház második világháború utáni helyzetét járják körül. Kiss Eleket Józsan Miklós halála után, 1946 szeptemberében választották püspökké, és a következő év augusztusában iktatták be. A királyságból a köztársaságba való átugrás azonban azt hozta, hogy 1948-ban megszűnt az Unitárius Teológiai Akadémia, s vele együtt minden egyházi iskolát is államosítottak (227–230.). Az 1956. évi magyarországi forradalom után pedig ennél is jóval tovább ment a román állampolitika. A kötet 24. fejezete a hamis vádak alapján bebörtönzött unitárius lelkészek, teológiai hallgatók és tanárok letartóztatásának körülményeit, börtönéveik

helyszíneit sorolja fel. Az utolsó alfejezet Kiss Elek hitvallásait ismerteti.

Az utolsó, a 25. fejezet szerkezetének az ismertetését azért tartom szükségesnek, mert ez Kovács Sándor szövegépítési módját is jól szemlélteti. Címe: A 28. püspök: Dr. Kovács Lajos. A főcím alatt öt és fél oldalon át lényeges dolgokat olvashatunk az idézett püspökről (250–255.), az első alfejezet azonban Erdő Jánosról, a sűrke eminenciásról szól. És róla szól a második alfejezet is, Célkeresztben címmel, sőt a harmadik is, melyben nem a politikai hatalom megfigyeltjéről, hanem az egyházvezetőről van szó; címe: A Protestáns Teológiai Intézet, majd az egyház élén (255–265.). A fejezet negyedik, utolsó egysége Jenei Dezső, a főgondnok személyiségét idézi fel, egyházvezetői érdemeire hívja fel az olvasó figyelmét (265–267.). Egy-egy anyagrész ilyen belső strukturálása a lapozgatás gesztusával hozható összefüggésbe: e meg-megszakított, tűnődő, töprengő cselekvés során egy-egy nagyobb szövegegységbe kerülhetnek olyan eltérő dolgok és személyek, amik és akik a kronológia és/vagy a tematika szerint különbözőségeik ellenére összetartoznak.

A kötetet Zárógondolatok helyett címmel egy olyan egység zárja, amelyben a szerző dr. Szabó Árpád személyéről és püspökségének első mandátumáról (1996–2002) ír. Ezzel kapcsolatos soraival zárom fenti áttekintésemet, amelyben csak a leglénye-

gesebb részletekre tértem ki: Szabó Árpád püspök „Szolgálata az egység jegyében zajlott, ezt képviselte rendületlenül mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szervezetekben. Egyházon belüli karizmája és tekintélye 2002-ig megőrizte az egységet és a rendet. [...] A 2002. november 29–30-án tartott kövendi zsinat cezúra az unitárius egyháztörténetben, az azóta eltelt húsz esztendő elemzése nem célja írásomnak” (269.).

Összegzésként azt írhatom, hogy Kovács Sándor a most bemutatott kötete előtt két könyvet és számos tanulmányt írt – egyetemes kitekintéssel –

az unitárius egyház történelméről. Munkáját a tudós alapminőségei jellemzik: témaszeretet, a téma iránti intellektuális fogékonyság, a szakirodalom gondos összegyűjtése és kritikai integrálása, olyan szellemi nyitottság, amely készen áll mind a premisszák újraértelmezésére, mind az újabb részletek bevonására az értelmezésbe. Problémakezelése leleményes, érdekfeszítő, néhol iróniával fűszerezett resignáció hatja át. Nyelvezete szakszerű és olvasmányos. Hanghordozására olyan komoly tudósok is hatással voltak, mint Kelemen Lajos.

Máthé Dénes